

Петро Дем'янчук

**ДРУГИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ
ШТУРМ ТА ЙОГО ВПЛИВ
НА ЕТНОКУЛЬТУРНЕ
СЕРЕДОВИЩЕ МІСТ ДОНБАСУ**

В 1929 році радянським керівництвом був розпочатий «другий комуністичний штурм», що кардинально змінив життя країни загалом, Донбасу, зокрема. Цей процес активно впливав на етнонаціональний розвиток регіону, змінюючи соціальну та етнічну структуру місцевого населення. Одним з його наслідків була прискорена урбанізація, під впливом якої міста не лише зростали в своїх розмірах, але й втрачали власний етнічний колорит. Автором встановлено, що зростання частки українців в складі міського населення регіону в умовах проведення українізації трансформувало всю систему місцевих міжетнічних та етнокультурних взаємовідносин, проте перші кроки по запровадженню русифікації, асиміляції та репресій проти активних діячів українізації кардинальним чином змінили ситуацію наприкінці досліджуваного періоду.

Ключові слова: Донбас, «другий комуністичний штурм», етнокультурне середовище, національні меншини, міські етнічні громади.

Постановка проблеми. Починаючи із середини 1920-х років для більшості партійних лідерів сподівання на світову революцію видавалися дедалі частіше примарними, а зовнішня загроза – все реальнішою. Необхідність підготовки до можливого військового протистояння спричинила відмову від непу та переорієнтацію на втілення в життя ідеї «Великого стрибка», а саме: індустріалізації, колективізації та національно-культурної революції. Такі плани вимагали проведення консолідації усіх наявних у державі ресурсів, що змінило контекстне лише політичних та соціально-економічних, але й етнокультурних процесів в державі загалом, на Донбасі, зокрема.

Вивчення окремих аспектів даної проблематики було започатковано радянськими вченими та державними діячами 1920-х – 1930-х років. Проте написані ними праці здебільшого ґрунтуються на аналізі незначного обсягу джерел і переслідують мету теоретичного підтвердження обраного партійними лідерами напрямку розвитку держави та суспільства. В подальшому дослідження етнонаціонального розвитку, особливостей міжетнічних взаємовідносин та етнокультурних взаємовпливів в радянській історіографії практично втратило свою актуальність. Протягом 1940-х – 1980-х років публікувались

переважно праці, в яких досліджувались особливості економічного розвитку регіону. В них вміщено значний обсяг статистичної інформації про зростання чисельності населення регіону, проте особливості етнонаціонального розвитку в них відображені епізодично. Із здобуттям Україною незалежності дана проблематика вийшла на новий рівень актуальності, і новітня українська історіографія поповнилась працями П. Лаврів¹, Л. Гуцало², Ю. Ніколайця³, Л. Якубової⁴, С. Кульчицького⁵, Я. Верменич⁶ та ін. У них автори серед іншого проаналізували особливості розвитку регіону, становище місцевих етнічних спільнот, особливості взаємовідносин між ними та ін. Проте досі залишається недостатньо дослідженим вплив «другого комуністичного штурму» на етнокультурне середовище міст Донбасу. Цим і зумовлена тема даної статті.

Метою статті є аналіз впливу запроваджених протягом «другого комуністичного штурму» урядових заходів на етнокультурне середовище донбасівського міста.

Виклад основного матеріалу. Радянське керівництво з перших днів перебування при владі переслідувало мету докорінної перебудови усіх сфер суспільного життя, проте, зважаючи на складність ситуації початку 1920-х років, ці плани були відкладені на майбутнє. Із посиленням особистої влади Й. Сталіна ситуація змінилась. Розпочалось запровадження в життя проголошеної ще в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) індустріалізації. Вчасне та успішне її втілення потребувало величезних обсягів фінансування, яких взяти було ніде, оскільки доступу до закордонних кредитів у держави не було. Масштабне промислове будівництво вирішили фінансувати за рахунок ресурсів села. Результати важкої праці селян держава експропріювала, що спричинило нову хвилю соціальної напруженості та загострення міжетнічних суперечок⁷.

Етнічне середовище Донбасу в цей час було строкатим. За матеріалами перепису 1926 року найчисельнішими етнічними спільнотами були: українці, яких нараховувалось 1 878 002 особи, що складало 64,2%

¹ Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К., 1996.

² Гуцало Л. В. Національні меншини України в політиці коренізації 20 – 30-х років ХХ століття. // Наукові записки. Збірник – К., 2006. – С.110-124.

³ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). – К., 2012.

⁴ Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011.

⁵ Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис. – К., 2015.

⁶ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015.

⁷ Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. – С.119-120;

загальної чисельності населення регіону; росіяни – 764 724 особи (26,1%); греки – 98 573 особи (3,4%) та євреї – 54 444 особи (1,9% відповідно). Разом вони склали 95,6%, а інші етнічні спільноти – 4,4%. В містах ситуація була іншою, оскільки найчисельнішими міськими етносами регіону були: росіяни, яких нараховувалось 460 319 осіб, що складало 47,9% загальної чисельності міського населення регіону; українці – 389 231 особа (40,5%); євреї – 48 733 особи (5,1%); білоруси – 12 605 осіб (1,2%) й татари – 11 230 осіб (1,2%). Разом вони склали 96,0%, а інші етнічні спільноти – 4,0% загальної чисельності міського населення. Причому рівень урбанізованості також відрізнявся у кожного з етносів. В межах регіону лідерами за цим показником були: євреї (89,5%), поляки (83,5%), білоруси (83,1%), татари (76,6%) та росіяни (60,2%). В цей же час рівень урбанізації українців становив 20,2%, німців – 11,7%, греків – 7,5%. Загалом по регіону показник урбанізованості в цей час складав 32,8%. [Таблиця №1].

Таблиця № 1

Етнічний склад населення Донбасу у 1926 році⁸

Етнічні спільноти	Чисельність населення				Урбанізованість (у %)
	По регіону		В містах		
	абс.	%	абс.	%	
Українці	1 878 002	64,2	389 231	40,5	20,2
Росіяни	764 724	26,1	460 319	47,9	60,2
Євреї	54 444	1,9	48 733	5,1	89,5
Німці	65 010	2,2	7 617	0,8	11,7
Поляки	10 147	0,3	8 475	0,9	83,5
Греки	98 573	3,4	7 402	0,8	7,5
Білоруси	15 177	0,5	12 605	1,3	83,1
Татари	14 664	0,5	11 230	1,2	76,6
Інші	26 394	0,9	14 783	1,5	56,0
Разом	2 927 135	100,0	960 395	100,0	32,8

У 1929 році було розпочато суцільну колективізацію, що значувала «другий комуністичний штурм». Впродовж нього радянська влада практично покінчила із «куркульством», тобто з найбільш заможною й активною частиною селянства. Тому організованого

⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной район. Днепропетровский подрайон. Горно-промышленный подрайон. – М., 1929. – С.6-34, 331-353.

опору колективізації здійснювати було вже нікому. Відтепер будь-який спротив розглядався як прояв саботажу політики партії та уряду, ворожої діяльності інспірованої іншими країнами.

В цей час головна роль в поповненні робітничого класу відводилась селянам, які сприймали роботу у промисловості лише в якості сезонного підробітку і продовжували зберігати тісний зв'язок із селом. Тому промисловість Донбасу не могла виконувати поставлені перед нею завдання через гострий дефіцит робочої сили, оскільки наявних в містах трудових ресурсів для забезпечення її потреб не вистачало. Промисловості потрібні були постійні робітники. Високий рівень плинності кадрів був несумісним із забезпеченням належного рівня кваліфікації робітників, що вирішальним чином впливало на продуктивність праці в низько технологічному виробничому процесі⁹.

В першій половині 1931 р. попит на робочу силу зріс у зв'язку з розгортанням масштабного промислового будівництва. Для вирішення проблеми уряд розпочав масово залучати до промисловості Донбасу не лише місцеве населення, а й населення сусідніх областей УСРР та союзних республік. Внаслідок масштабності цього процесу міське населення Донбасу протягом 1929–1933 років зросло на 934 тис. осіб, що складало 51,6% загальноукраїнських обсягів. Рівень урбанізації регіону піднявся до 53,9% [Таблиця № 2]. Протягом 1926–1937 років найвищий показник приросту населення був зафіксований саме в Донецькій області. Показники всіх інших областей України, крім Дніпропетровської, були негативними [Таблиця № 3]. Тому встановити, якими були демографічні втрати населення Донбасу під час Голодомору практично неможливо.

Таблиця № 2

**Розподіл міського та сільського населення
Донецької області та УСРР у 1929 – 1933 роках¹⁰**

Адмін. одиниця	Категорія населення	1929 р.		1933 р.	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%
Донецька область	Міське	1 264,1	39,3	2 198,0	53,9
	Сільське	1 955,4	60,7	1 876,3	46,1
	Разом	3 219,5	100,0	4 074,3	100,0
УСРР	Міське	5 349,7	17,7	7 158,7	22,4
	Сільське	24 905,0	82,3	24 742,7	77,6
	Разом	30 254,7	100,0	31 901,4	100,0

⁹ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С.89.

¹⁰ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С.380.

Чисельність населення УРСР протягом 1926-1937 років¹¹

Адміністративно-територіальні одиниці	1926 р. (в тис. осіб)	1937 р. (в тис. осіб)	Зміна 1926-1937 рр. (у %)
Вінницька обл.	4 358,5	3 877,4	89,0
Київська обл.	5 800,9	4 997,9	86,2
Чернігівська обл.	2 784,3	2 500,0	89,8
Харківська обл.	5 722,7	4 983,0	87,1
Донецька обл.	2 963,0	4 528,3	152,8
Дніпропетровська обл.	3 483,7	3 671,2	105,4
Одеська обл.	3 244,6	2 876,8	88,7
Молдавська АССР	567,6	565,6	99,6
Разом по УРСР	28 926, 0	28 000,0	96,8

Протягом 1929–1933 років більшість новоприбулих мігрантів осіла в найбільших містах регіону. Найвищим показник зростання чисельності населення протягом 1926–1931 років спостерігався в Алчевську (276,3%), Краматорську (252,6%), Єнакієвому (247,8%) та Кадіївці (247,1%), а протягом 1931–1934 років у: Краматорську (278,1%), Кадіївці (171,5%), Маріуполі (155,8%) та Сталіному (148,5%). Отже, потужно зростали «нові міста» – Алчевськ, Краматорськ, Єнакієве, Кадіївка – які унаочнювали динаміку перших п'ятирічок. Проте коли значна частина новобудов була вже зведена їх наздогнали «старі» міста: Маріуполь та Сталіне. Відповідні показники решти міст регіону протягом 1926–1934 років коливались від 83,9% (м. Старобільську 1926–1931 рр.) до 186,9% (м. Слов'янськ у 1926–1931 рр.) [Таблиця №4].

Хоча протягом досліджуваного періоду соціальна структура колись селянських етнічних спільнот регіону – німців, греків, болгар та ін. поступово зазнавала трансформацій, встановити, яким саме чином змінилось чисельне співвідношення між міськими етнічними спільнотами регіону, неможливо, оскільки в наявних архівних матеріалах міститься не повна і досить суперечлива статистична інформація, а наступний після 1926 року перепис був проведений лише у 1937 році. Його матеріали значною мірою втратили свою вірогідність, оскільки після Голодомору втрати місцевого населення були закамуйфльовані постійною міграцією населення з сусідніх областей

¹¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М., 2007. – С. 32.

**Чисельність постійного населення
найбільших міст Донбасу у 1926–1934 роках¹²**

Міста	Чисельність населення			Зміна чисельності населення	
	1926 р.	1931 р.	1934 р.	1926-1931 рр. (у %)	1931-1934 рр. (у %)
Сталіно	104 260	194 273	288 407	186,3	148,5
Макіївка	51 319	81 024	104 583	157,9	129,1
Луганськ	69 429	96 821	123 475	139,5	127,5
Маріуполь	62 294	105 921	164 987	170,0	155,8
Алчевськ	15 643	43 223	48 089	276,3	111,3
Артемівськ	35 163	42 348	53 271	120,4	125,8
Кадіївка	17 102	42 254	72 482	247,1	171,5
Константинівка	25 155	57 527	76 419	228,7	132,8
Єнакієво	24 249	60 100	76 150	247,8	126,7
Слов'янськ	28 812	53 859	60 731	186,9	112,8
Краматорськ	12 234	30 901	85 941	252,6	278,1
Старобільськ	13 321	11 175	12 395	83,9	110,9

УСРР та СРСР. Однак, зростання частки українців у містах Донбасу в кінці 1920-х – на початку 1930-х років є незаперечним фактом.

Зростання частки українців у контексті проведення українізації створювало сприятливі умови для діяльності україно-орієнтованої частини інтелігенції в містах регіону. Внаслідок цього в середовищі асимільованих українців підвищився інтерес до української культури, що ставило під сумнів не тільки монопольну позицію перед тим домінуючої російської мови, а й російську політичну гегемонію в регіоні¹³. Російсько-українські суперечності були лише частиною всієї сукупності регіональних міжетнічних взаємовідносин. Крім них існували ще й україно-польські, україно-німецькі, україно-російсько-грецькі та інші суперечності¹⁴. Радянська влада, не розібравшись в

¹² Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С.381.

¹³ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015. – С.46.

¹⁴ Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С.168.

причинах такого розвитку подій, повсюдно називала їх саботажем національно-культурного будівництва, або ж наслідками діяльності її ворогів.

Відповідно до урядових планів саме завдяки активному поширенню комуністичної ідеології, пролетаризації нацменшин та завершенню національно-культурного будівництва названі проблеми мали зникнути. Тож уряд активно розбудовував мережу культурно-освітніх закладів: клубів, червоних кутків, бібліотек, кінотеатрів, музеїв, парків культури і відпочинку та ін. Місцеві мешканці не завжди позитивно сприймали нововведення і намагались чинити опір втручанням влади в різні сфери суспільного життя. Більше того, польська та німецька громади відігравали роль колективних опонентів радянської влади й залишалися відданими традиційному світогляду, ставлячи національні інтереси вище за класові¹⁵. Попри це культурно-освітнє життя регіону продовжувало інерційно розвиватись відповідно до основних постулатів українізації, але її пік уже минув. Місцеві чиновники й надалі намагались звітувати про зростання показників охоплення молодшого покоління нацменшин школою, проте за цим стояло лише механічне збільшення кількості навчальних груп, навчання в яких проводилось у катастрофічних умовах. В усіх донбасівських округах не вистачало навчальних приміщень, кваліфікованих вчителів, достатньої кількості навчальних матеріалів і літератури мовою нацменшин¹⁶.

Звичним явищем було відвідування євреями російських та українських шкіл. Аргументом на користь цього було володіння єврейською молоддю російською або українською мовами. Водночас, не вся татарська молодь володіла російською або ж українською мовами і тому вони були охоплені школою лише частково. Встановити точну кількість не охоплених школою дітей, було неможливо через рухливість татарського населення. В таких умовах про якість отриманих національними мовами знань говорити не доводилось, проте прищепити новому поколінню основи комуністичного світогляду все ж вдавалось¹⁷.

Культурно-освітній розвиток малочисельних етнічних спільнот протікав у ще складніших обставинах. Радянські чиновники приділяли їм значно менше уваги ніж українцям, росіянам, євреям чи грекам. Так, наприклад нацменінспектура Артемівського округу протягом 1928–1929 років здійснювала свою діяльність лише в середовищі німців, євреїв і татар. Поляки, що проживали в окрузі

¹⁵ Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст. Автореферат. – Донецьк, 2010. – С.19.

¹⁶ ЦДАВОУ. – Ф.166 – Оп.9 – Спр.126. – Арк. 53; Спр.169. – Арк.38.

¹⁷ Там само. – Ф.166 – Оп.9 – Спр.126. – Арк.58-59.

розпорошено, переважно вже були русифікованими. Молдавани настільки були русифікованими, що в родинному колі спілкувались лише російською¹⁸.

Більшовицька доктрина культурної революції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Відтепер напрямки етнокультурного розвитку нав'язувалися згори, що спричинило дистанціювання від офіційної культури та виникнення різноманітних субкультур. Збереження етнічної самобутності, традиційних світогляду та способу життя ставало дедалі складнішим завданням. Повсюдно поширювалась асиміляція етнічних спільнот, що призводило до втрати етнокультурного колориту міським населенням Донбасу. Проте етнокультурної гомогенності регіону більшовики не домоглися ні протягом досліджуваного періоду, ні пізніше¹⁹.

1932 рік фактично став останнім роком «другого комуністичного штурму» і українізації, оскільки чергова зміна політичного курсу в бік асиміляції та русифікації відновила визначальне значення проросійської орієнтації в етнонаціональному та культурно-освітньому житті регіону. До того ж, протягом 1932–1933 рр. у містах Донбасу, як і по всій країні, була запроваджена паспортна система, та введені в дію нові трудові закони. Завдяки цим заходам радянська влада прагнула взяти під свій контроль міграційні процеси і обмежити можливість вільної міграції між селом та містом. У Сталіно, наприклад, паспорти було видано 220 661 особам, а 10 465 – відмовлено. З них: 45% – начебто через куркульське походження, 19% – як «паразитам», і ще 14% – як колишнім злочинцям та особам, які були позбавлені громадянських прав²⁰. Відтепер селяни могли оселитись в містах, лише завербувавшись через державні органи і при цьому взявши на себе певні зобов'язання.

Висновки. Запровадження в життя суцільної колективізації спричинила в Донбасі зростання соціальної напруженості та загострення міжнаціональних суперечок. Колективізація негативно позначилася на добробуті місцевого населення, яке демонструвало підтримку урядовим нововведенням лише з примусу і не брало активної участі в державному будівництві. Саме колективізація змусила селянство змінити традиційний світогляд та спосіб життя. Вона зруйнувала економічне підґрунтя його етнічної самобутності і змусила багатьох переселитись в міста. Ця міграційна хвиля мала явно виражений

¹⁸ Там само. – Арк.58.

¹⁹ Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – С.331-332.

²⁰ Куромія Г. Свобода та терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002. – С.271.

український характер, хоча й включала складову етнічних меншин. Вона трансформувала етнічну структуру міського населення регіону. Доволі швидко зростав прошарок місцевої української інтелігенції, яка стала все яскравіше себе проявляти. Це привертало увагу значної частини асимільованих українців і сприяло поширенню в їх середовищі саме української культурної та етнічної самоідентифікації. Такий розвиток подій був розцінений росіянами як наступ на амбіції лідера не лише політичного, а й культурно-освітнього життя регіону. Інші ж нацменшини, хоча й отримали можливість розвивати культуру та освіту власними мовами, проте фактично були заручниками україно-російського культурного протистояння.

ДЕМЬЯНЧУК П. Второй коммунистический штурм и его влияние на этнокультурную сферу городов Донбасса. В 1929 году советским руководством был начат «второй коммунистический штурм», который кардинальным образом изменил жизнь страны в целом, Донбасса – в частности. Он активно влиял на этнонациональное развитие региона, изменяя социальную и этническую структуру местного населения. Одним из его последствий была ускоренная урбанизация, под влиянием которой города не только росли в своих размерах, но и теряли свой этнический колорит. Автором установлено, что рост доли украинцев в составе городского населения региона в условиях проведения украинизации повлек за собой трансформацию всей системы местных межэтнических и этнокультурных взаимоотношений, но первые шаги по внедрению русификации, ассимиляции и репрессий против активных деятелей украинизации в конце исследуемого периода изменили ситуацию кардинальным образом. В статье рассмотрены условия развития этих процессов и проанализированы их характерные черты.

Ключевые слова: Донбасс, «второй коммунистический штурм», этнокультурная среда, национальные меньшинства, городские этнические общины.

DEMYANCHUK P. The second communist assault and its impact on the ethnic and cultural environment of Donbass city. In 1929 by the Soviet leadership was launched «Second Communist assault», which radical transformed country in general, and Donbas - in particular. This process actively influenced on the ethno-national development of this region by changing the social and ethnic structure of local population. The accelerated urbanization, which influenced to growing in own sizes and losing of own ethnic feature by the local cities was one of its consequences. The author found that increasing of Ukrainians in the region urban population led to the transformation of the entire system of local ethnic and ethno-cultural relations, but the implementing of russification, assimilation and repression against activists of ukrainianization had radically changed this situation at the end of this period. In the article author considered these processes and traced their characteristic features.

Key words: Donbass, «Second Communist Assault», ethno-cultural environment, national minorities, urban ethnic communities.

References

Androsova, S. (2010). *Kul'turni protsesy v Donbasi v 20-30-ti rr. 20 st.* [The cultural processes of Donbas's region in the 20-30th years of XX century] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Hutsalo, L. (2006). Natsional'ni menshyny Ukrainy v politytsi korenizatsii 20 – 30-kh rokiv 20 stolittia. *Naukovi zapysky. Zbirnyk, Issue 29*, 110-124. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. (2015). *Radians'ka industrializatsiia na Donbasi: 1926–1938. Naukovo-populiarnyj narys. (Studii z rehional'noi istorii. Stepova Ukraina)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kuromiia, Hiroaki. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukraino-rosijs'ke prykordonnia, 1870-1990-i roky*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Lavriv, P. (1996). *Istoriia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv: Ukrain's'ka vydavnycha spilka. [in Ukrainian].

Narodne hospodarstvo USRR. Statystychnyj dovidnyk. (1935). Kyiv: Narodne hospodarstvo ta oblik. [in Ukrainian].

Nikolaiets', Yu. (2012). *Poselens'ka struktura naselennia Donbasu: (etnopolitychnyj aspekt dynamiky)*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2015). *Donbas iak porubizhnyj rehion: terytorial'nyj vymir (Studii z rehional'noi istorii. Stepova Ukraina)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda. Tom XIII: Ukrainskaya Socialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Stepnoj rajon. Dnepropetrovskij podrajon. Gornopromyshlennyj podrajon. (1929). Moskva. [in Russian].

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda: Obshhie itogi. Sbornik dokumentov i materialov. (2007). Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

Yakubova, L. (2011). *Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radians'koi Ukrainy u mizhvoiennu dobu*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].